

UBAS Nordisk
Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter

Fra funn til samfunn
Jernalderstudier tilegnet Bergljot Solberg
på 70-årsdagen

Knut Andreas Bergsvik og Asbjørn Engevik jr. (red.)

UNIVERSITETET I BERGEN

1

UBAS – Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter. Nordisk 1

Copyright: Forfatterne.

Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen
Postboks 7800
5020 Bergen
Norge
www.hf.uib.no/arkeologisk

ISBN: 82-90273-78-9

ISSN: 1503-9811

Redaktører for denne boken

Knut Andreas Bergsvik
Asbjørn Engevik jr.

Redaksjon for serien UBAS

Terje Østigård
Lars Forsberg
Janicke Zehetner

Layout

Christian Bakke og Jan Kåre Wilhelmsen, Formidlingsavdelingen,
Universitetet i Bergen
Foto av Bergljot Solberg: Magnus Vabø, Formidlingsavdelingen, UiB
Forside/omslag: Arkikon, www.arkikon.no

Trykk

PDC Tangen
Papir: Galerie Art Silk 130 g.
Fonter: Adobe Garamond og Myriad

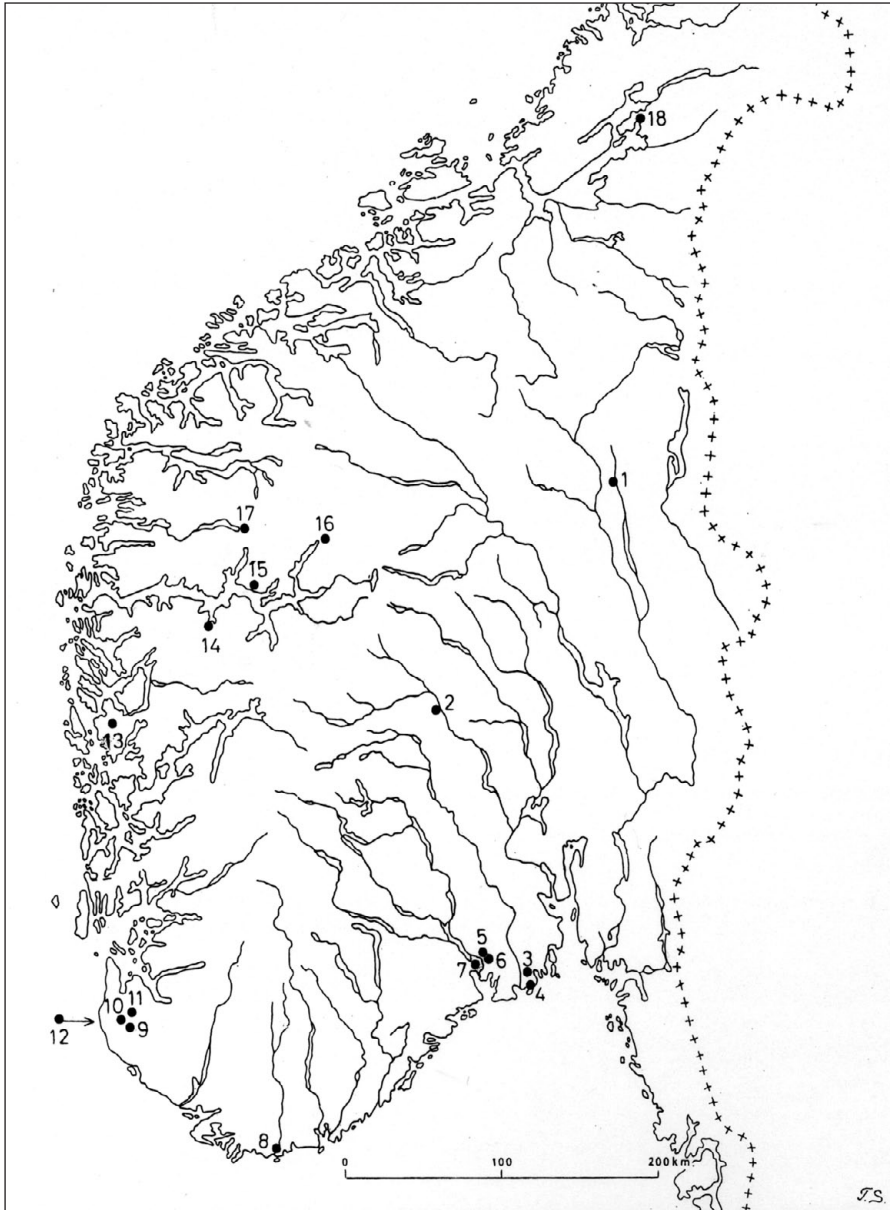
Norske relieffspenner fra folkevandrings- tiden med innrisset dekor og runer på baksiden

Det er få gjenstandsgrupper fra eldre jernalder som i større grad har fanget forskernes interesse enn relieffspennene fra folkevandringstiden. Det skyldes først og fremst den rike dekoren som fyller spennenes forside. Med utgangspunkt i stilstudier og typologi har de vært en bærebjelke i oppbyggingen av folkevandringstidens relative kronologi. De har også spilt en hovedrolle i religionshistoriske studier, foruten at de sammen med annet smykkemateriale har vært et viktig ledd i sosio-økonomiske analyser. Alt dette har vært basert på den rike ornamentikken på spennenes forside og da først og fremst med utgangspunkt i de symbolmettede antropomorfe og zoomorfe motivene (Kristoffersen 2000; Hedeager 2004).

Men spennene har også en bakside. Få forskere har vært opptatt av den unntatt der det er bevart detaljer som kan si noe om fremstillingsteknikk eller festeanordning. Noen av spennene har innrisset dekor og/eller runer på baksiden. Formålet med denne artikkelen er å presentere de norske spennene som har baksidedekor og runer. Et spørsmål er om denne dekoren, i likhet med den på forsiden, har hatt en meningsbærende funksjon *eller* om det dreier seg om graffiti. Graffiti er et mangesidig begrep som er vanskelig å definere. Det kan være både kunst og krot. Liz le Bon har følgende definisjon: «The word 'Graffiti' is commonly used by archaeologists and art historians to describe images which appear to have been created outside of the constraints of formal art, as the casual art of the common man.» Hun legger vekt på at når det gjelder eldre tiders kunst kan det være vanskelig å vurdere forholdet mellom offisiell kunst («formal art») og graffiti. Ofte kan det være umulig å skille mellom de to uttrykksformer (Le Bon 1995:172).

Mønster og dekor på baksiden

Det er registrert 81 relieffspenner med stort og smått i Norge (Sjøvold 1993:62ff). Av disse er det notert bare 18 med risset dekor og/eller runer på baksiden (Fig. 1). Funnlisten (s. 185) gjør ikke krav på å være fullstendig fordi baksiden bare unntaksvis er beskrevet det være seg i tilvekst eller annen litteratur. Men det er å håpe at dette materiale kan undersøkes på en bredere basis enn i denne artikkelen.

Figur 1. Relieffspenner fra folkevandringstiden med innrisset dekor og runer på baksiden i Norge. Nr. refererer til funnlisten s. 185.

Spennene følger et fast, ensartet skjema bestående av rektangulær hodeplate, bøyle og tresidig fot med vingefelt og fliker (Kristoffersen 2000:246). Relieffmotivene på forsiden er bygget inn i og innordnet dette skjemaet. Spennene er enten av sølv eller bronse med forgylt forside. De er støpt og dekoren er etterarbeidet med gravørstikkel

(Hougen 1967:8ff). Spiral og nålefeste er som regel borte. Nålefestet har, der hvor det forekommer, vært forholdsvis kort (nr. 2, 16-18) (Fig. 14, 5, 3 og 7). Iblant har tyngde og størrelse gjort at spennen er blitt forsterket/repasert med plater på baksiden (nr. 10 og 18) (Fig. 7). Baksiden har vært pusset til en jevn flate med en fil eller kanskje helst med et bryne. De har alle tydelige spor etter slik pussing for eksempel Tveitane- og Bratsbergspennene (nr. 4 og 5) (Fig. 8 og 13).

Den innrissete dekoren og runetegnene har trolig vært utført med en spiss gravørstikkel, eller mer sannsynlig med spissen av en kniv. Dette kommer tydeligst fram på Fonnåsspennen (nr. 1) (Fig. 12). Utsparingen av furer på spenner som den fra Børtnes (nr. 2) er trolig utført med gravørstikkel, dels i voksen og dels i sølvet etter støpingen (pers. medd. A.E. Christensen).

Dekoren på relieffspennene. Hovedgrupper

Gruppe 1. Furer på hodeplate og fot. På platen markerer de skille mellom bord og midtfelt og på foten markerer de midtfeltet mot vingefelt og fliker (nr. 2 og 18) (Fig. 14 og 7). Spennen fra Sandal (nr. 17) (Fig. 3) har i tillegg en bred fure på bøyleknappen. Det er vanskelig å finne noen god forklaring på hvorfor håndverkeren har laget slike furer. Det har neppe vært for å spare metall under støpingen, men det *kan* ha vært for å få jevnere tykkelse i støpen. De synes ikke å ha noen betydning for rammeverket på forsiden, selv om furene delvis markerer dette. De fleste spennene som behandles her har da heller ikke slike konturfurer på baksiden. De kan derfor neppe ha hatt noen praktisk funksjon ved fremstillingen. Dette blir også bekreftet av spennen fra Indre Arna (nr. 13) (Fig. 6) hvor furene som markerer overgangen mellom bord og midtfelt på platen er erstattet av en innrisset, skravert bord. Denne er dessuten knyttet sammen med annen skravert borddekor. Dekoren blir på denne måten uavhengig av forsidens design. Slike furer er notert på seks eksemplarer. Alle disse er vestnorske med unntak av Børtnesspenningen fra Hallingdal og Dalumspennen fra Sparbu. Det er ellers verdt å merke seg at den sistnevnte spennen hører hjemme i en østsvensk gruppe (Lundstrøm 1972:255, fig. 110-111). Dette viser at slik «dekor» også var i bruk på relieffspenner i andre verkstedsområder enn de vestnorske.

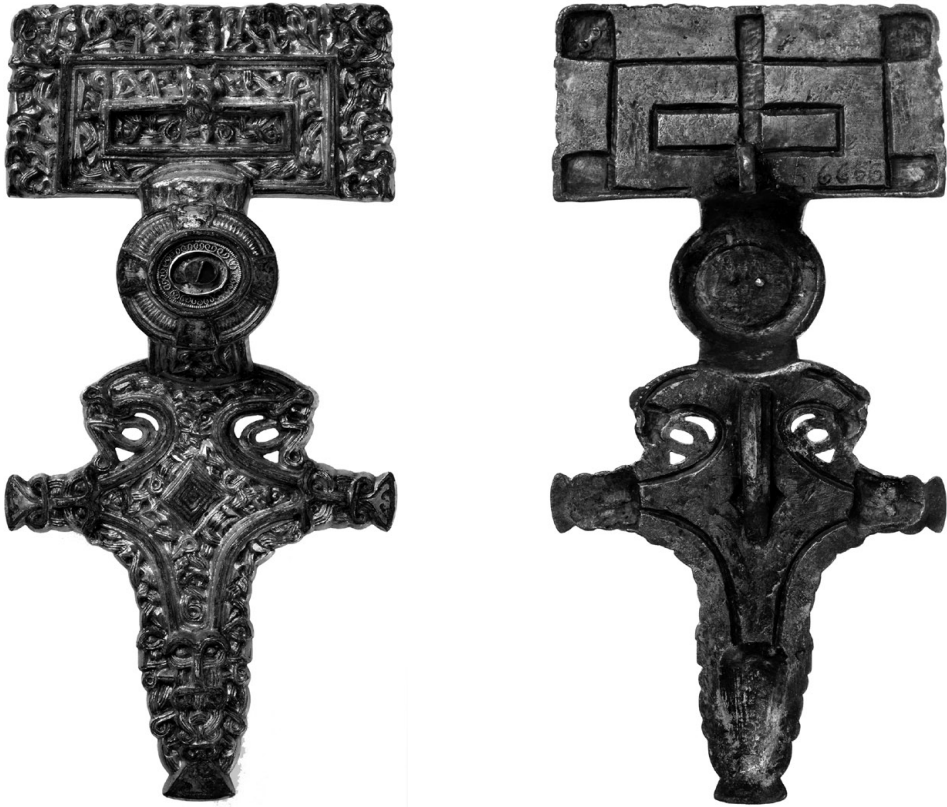
Gruppe 2. Innrisset linjedekor. Denne kan være enkle mønstre eller en mer forseggjort dekor. Et eksempel på det første er spennen fra Tveitane (nr. 4) (Fig. 8). Dekoren her består av to par konsentriske passersirkler på platen og på foten. Slik sirkeldekor finnes på enkelte samtidige tre- og metallsaker, for eksempel på skålvektene i Enebøgraven (Fig. 15). Den mest forseggjorte og mest varierte geometriske dekoren finnes på de to spennene fra Falkum og Søtvet, begge Telemark (Fig. 9 og 10). Dekoren består av skraverte felter, dobbeltlinjer og siksakklinjer i samme mønster, men samtidig er de ulike i detaljene som for eksempel uttegningen av dyrehodene på vingefeltene. Falkumspennens rissete dekor er mer forseggjort enn den på Søvetspenningen. Profilhodene med markert halslinjer er også mer utarbeidet på Falkumspennen. Denne har i tillegg en ornert nåleholder som avsluttes med et innrisset slangehode. Jeg kjenner ikke

Figur 2. Relieffspenne fra ukjent sted Jæren. Innrissete sikk-saklinjer på hodeplaten. Nr. 12. Lengde 16,1 cm. Foto: Svein Skare, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

tilsvarende fra andre nordiske relieffspenner, men det er kjent fra kontinentet. De to spennene er trolig laget av en og samme mester og muligens også støpt i samme støpeform. De er i alle fall uten tvil produsert i samme verksted (Nissen Meyer 1934:10). Relieffdekoren på dem er nesten identisk og baksidedekoren bekrefter også deres felles verkstedstilhørighet.

Den fineste og mest interessante baksideristningen er etter min mening de to figurene på Nordheimspennens hodeplate (nr. 3): En hest og en hund(?) (Fig. 11). Med noen enkle streker har kunstneren gitt dyrene liv i spranget. De er friere utformet enn forsidenes dyrefigurer. Profilhodene på vingefeltene er noe forskjellige fra profilhodene i typisk Stil I, selv om de har samme preg. Dyrene på hodeplaten tyder på at spennen har vært båret med foten opp mot skulderen på samme måte som Eikelandspennen (Myhre 1966:63). På Nordheimspennen gir en slik bæremåte ekstra liv til de tre plastiske figurene på overgangen mellom bøyle og fot på forsiden. Det lille hodet i midten har et nesten klassisk preg. Både dyre- og maskefigurer kommer ofte bedre til sin rett om de sees med foten opp. Et eksempel på dette er figurene på midtfeltet på

Figur 3. Relieffspenne fra Sandal, Sunnfjord. Nr. 17. Lengde 18,4 cm. Foto: Svein Skare, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

den nær beslektede spennen fra Tveitane (Fig. 8). Men gravmaterialet viser imidlertid at bæremåten har variert (Kristoffersen 2000:107f).

Baksidedekoren på disse spennene har en friere og mer uformell karakter sammenlignet med forsidens mer tradisjonsbundne figurer og geometriske design, slik vi blant annet finner i de «obligatoriske» dyrehodene og maskene på fotens vingefelt og fliker. Den risete dekoren på baksiden kan neppe ha vært brukt som mal for forsidens ornamentikk, til det er motivene og utførelsen av dem for forskjellige. Baksidedekoren må etter min mening nærmest tolkes som graffiti (Le Bon 1995:172, 175f).

De øvrige spennene (nr. 1, 5, 8, 12 og 14) har en enkel linjedekor som helst må karakteriseres som krot. Strekene på rutemønsteret på foten av Fonnåsspennen er slurvet utført. Men det *kan* skyldes slitasje. Eksempler på det samme er restene av linjemønstre på spennene fra Tygsland, Bratsberg, ukjent sted Jæren og Skjervum. Børtnesspennen hører muligens hjemme her. Strekene på hodeplaten på Bratsbergspennen må derimot sees i tilknytning til innskriften og oppfattes som rammelinjer for denne (Fig. 13).

Figur 4. Relieffspenne fra Kvåle. Sogn. Nr. 15. Lengde 18,5 cm. Foto: Svein Skare, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Spennen fra Børtnes (nr. 2) (Fig. 14) står i en særstilling når det gjelder de bokstavliggende tegnene på baksiden. Schetelig anså dem som en «meningsløs og forvansket imitasjon av en innskrift mulig av greske og latinske bokstaver» (Schetelig 1914:61). Men med tanke på den kontakt som folk i kystnorge hadde til Vest-Europa i denne perioden er det ikke urimelig at de kan ha kommet i berøring med datidens skriftspråk. De innrissete linjene på hodeplaten minner om stevnristinger av båter fra vikingtid og tidlig middelalder (Fuglesang 1980: fig. 10 og 12; Blindheim 1985, Pl. XVI). I så fall representerer Børtneistingen den eldste kjente stevnristing fra jernalderen i Norge, et ristingmotiv som karakteriseres som skipsgraffiti.

Datering og utbredelse

De norske spennene som er presentert her dekker hele folkevandringstiden (Kristoffersen 2000: kap. 3). Den eldste gruppen er den fra Vestfold og nedre Telemark som kan dateres til eldre folkevandringstid, D1 (Bratsberg, Nordheim og Tveitane) og overgangen mellom eldre og yngre del av perioden, eller tidlig D2 (Falkum og Søtvet). Gruppen inkluderer en spenne med runeinnskrift (Bratsberg). Tuspennen

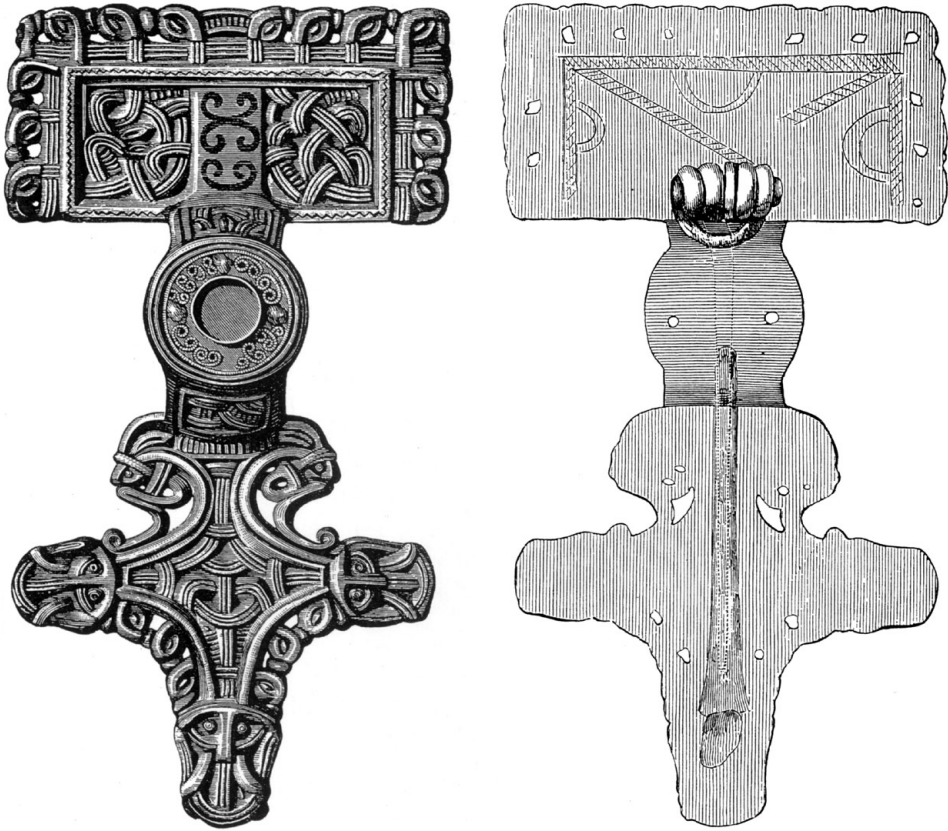
Figur 5. Relieffspenne fra Sørheim, Sogn. Nr. 16. Lengde 10,0 cm. Foto: Svein Skare, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

kan også tas med i denne gruppen. Den er i Nydamstil, men den er sterkt slitt og er funnet i D2 kontekst (Kristoffersen 2000:318). Runeinnskriften kan også være sekundær og altså blitt risset i D2. Alle de øvrige spennene, inkludert runespennene, er yngre og dateres til periode D2. De fleste endog til siste del av perioden (D2b). Geografisk fordeler disse spennene seg fra Jæren til Nord-Trøndelag.

På bakgrunn av det materialet som er presentert her, ser det ut som skikken med innrisset baksidedekor kan ha oppstått i Vestfold, hvoretter tyngdepunktet for dem er forskjøvet vestover til Jæren og Vestlandet i yngre folkevandringstid (D2). Men materialet er alt for lite til å kunne trekke sikre slutninger av denne art.

Runespennene

I det norske materialet er det fire relieffspenner som har innrissete runer, to av dem i kombinasjon med risset dekor (Fonnås, Fig. 12, Bratsberg, Fig. 13, Eikeland og Tu). Tre av dem har runene plassert på platen i rammelinjer. På Tu-spennen er de plassert på en reparasjonsplate nederst på bøylen (KJ 15, Taf. 9). Innskriftene på Tu- og Fonnåsspennene er vanskelige å lese og gir ingen sikre tolkninger. På de

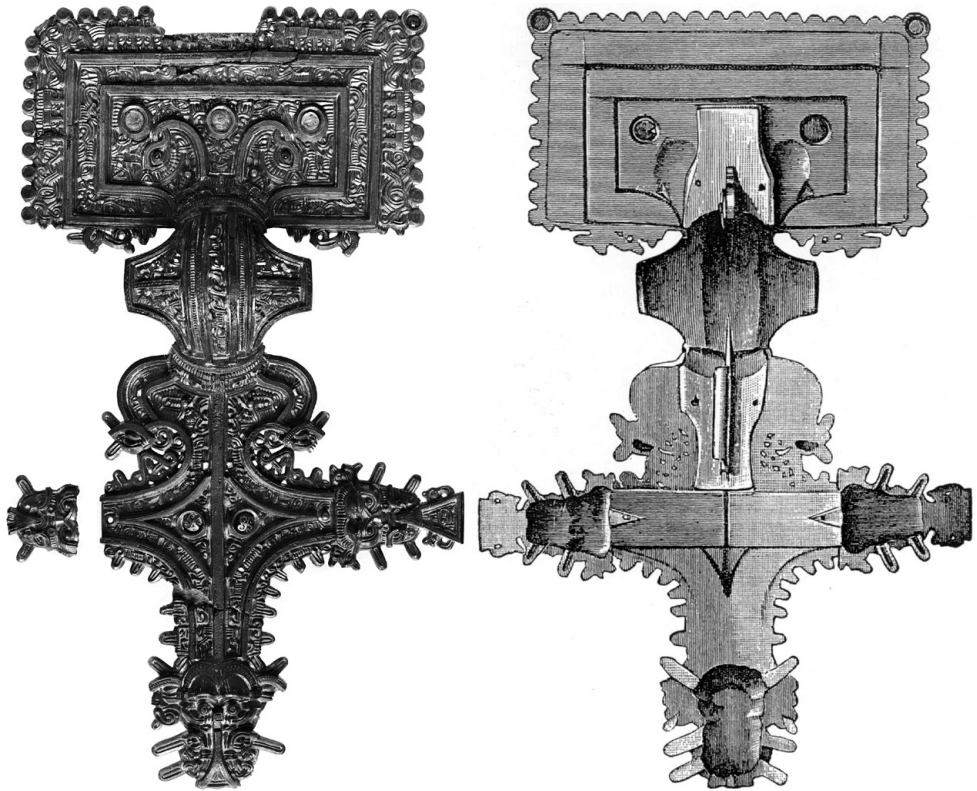

Figur 6. Relieffspenne fra Indre Arna, Hordaland. Nr. 13. Lengde 12,8 cm. Etter Rygh 1885, fig. 262 a, b.

to andre (Bratsberg og Eikeland) (nr. 5 og 9) refereres det til runemesteren alene (Bratsberg), eller sammen med eieren (Eikeland) (Liestøl 1965, KJ 17a). Med unntak av runerekken fra Eikeland, er lese måten usikker og gir rom for ulike tolkninger.

På kontinentet er det funnet flere relieffspenner med runeinnskrifter tilsvarende de norske, noen av dem også med dekor i tremolerstikk-teknikk. Innskriftene finnes både på nordisk influerte spenneformer og på lokale spennetyper hovedsakelig i det alamanniske området. De aller fleste daterbare hører hjemme innenfor tidsrommet 530/540-600 e.Kr. (Krause & Jankuhn 1966: 21ff; Martin 1998:499f).

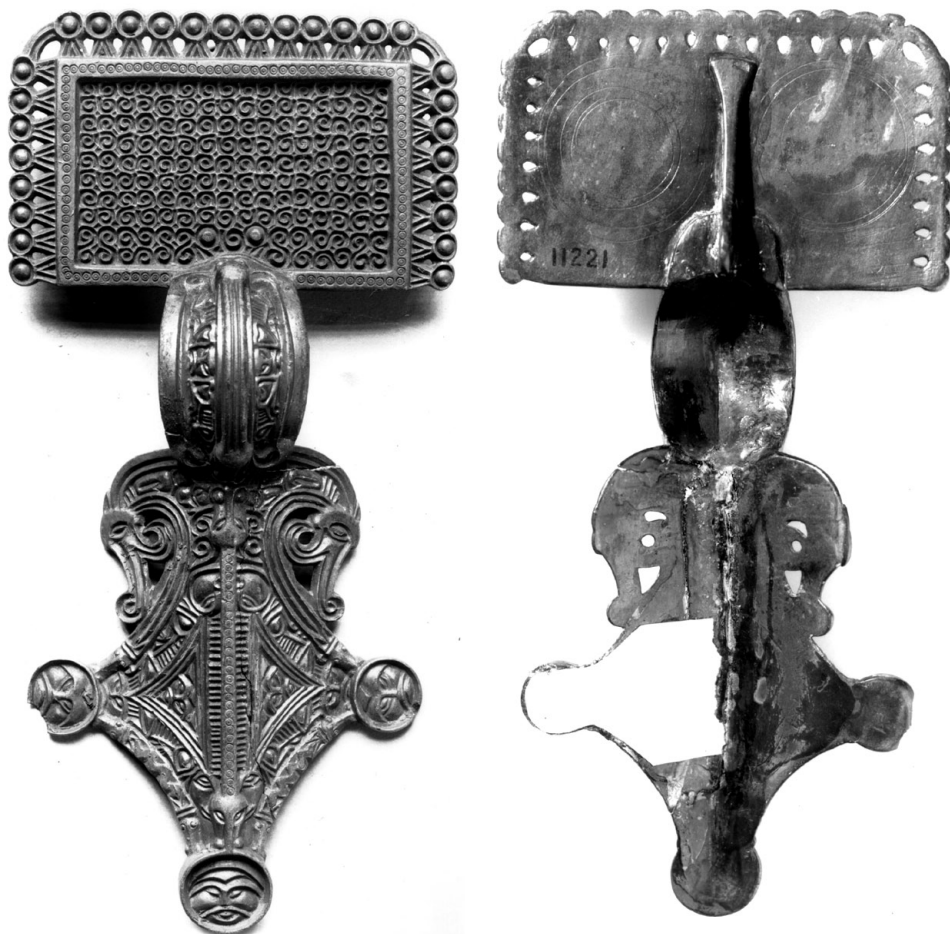
De lesbare innskriftene inneholder gjerne personnavn som angir håndverkeren, giveren eller eieren (Düwel 1998:491). Spørsmålet om runene på spennene også har hatt en magisk/kultisk funksjon må ifølge Düwel sees i sammenheng med innskriften, selve gjenstanden og dens kontekst i graven. Han hevder videre at sakral eller kultisk bruk ikke med sikkerhet kan påvises i det kontinentale materialet (Düwel 1998:491; Stoklund 1995:318).

Figur 7. Relieffspenne fra Dalum, Nord-Trøndelag. Nr. 18. Lengde 24,0 cm. Etter Rygh 1885, fig. 259b.

Den yngste representant for risset linjedekor på baksiden av en draktspenne, er en ryggknappspenne fra Strand i Åfjord, Sør-Trøndelag som dateres til 700-tallet. Spennen har en runeinnskrift som ifølge Krause antyder at spennen ikke bare har vært et draktsmykke, men at den også kan ha hatt en amulettfunksjon. Innskriften ser ut til å ha hatt et noe annet budskap enn innskriftene fra eldre jernalder (KJ 18, fig. 2).

Skikken med innrisset dekor og runer på draktspenner bygger utvilsomt på tradisjon fra yngre romertid. De eldste eksemplene er danske rosettfibler med høy nåleholder som dateres til periode C1b. Innskriftene og dekor, rissete linjer eller i tremolerstikk-teknikk, er alltid plassert på nåleholderen (Stoklund 1995:319). På en yngre pressblikkspenne fra Himlingøje 1 er innskriften plassert på baksiden av den tresidige foten (Lund Hansen 1995:146, fig. 4.11; Stoklund 1995:319, fig. 12. 2). Stoklund er forsiktig i sine tolkninger av innskriftene på de danske rosettfiblene, men de lesbare innskriftene synes å ha det samme budskap som på folkevandringstidens relieffspenner. Rosettfibler med runer utgjør med sine fem stykker bare en liten del av det totale antall på 52 eksemplarer (Stoklund 1995:319). Det er omtrent det samme tallforhold som for relieffspennene. Gravmaterialet viser dessuten at disse spennene fra yngre romertid og folkevandringstid tilhører samme sosiale kontekst.

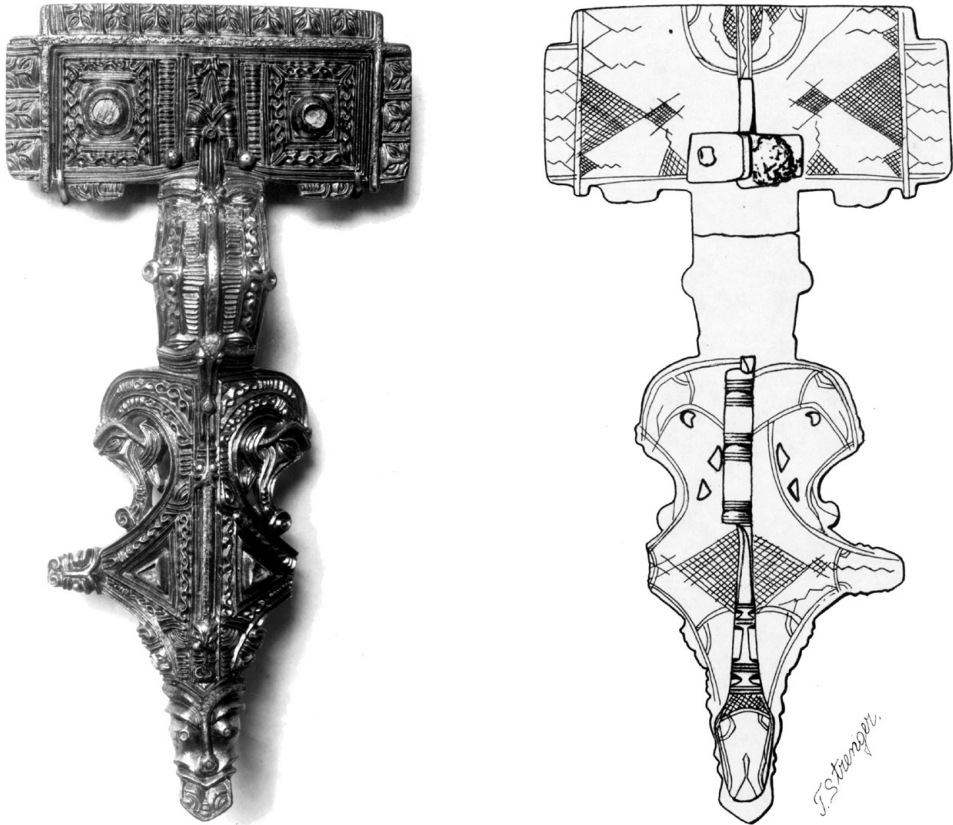

Figur 8. Relieffspenne fra Tveitane, Vestfold. Nr. 4. Lengde 15,8 cm. Foto: Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.

Diskusjon

Et fellestrekk ved spennene er plasseringen av den innrissete dekoren og runene. Disse er alltid plassert på henholdsvis nåleholder eller spennens bakside, det vil si den skjulte delen av spennen. Hverken plasseringen av den innrissede dekoren, motivtypene eller innskriftene synes å ha hatt en kultisk eller magisk funksjon. Det er mer nærliggende å se plasseringen som et rent praktisk trekk. Baksiden – og for så vidt også nåleholderen – er den eneste plane flaten hvor det er plass til slik dekor, og hvor flaten er solid nok til riss av figurer og runer. Forsiden er helt dekket av dekor som er bundet til en fast mønsterinndeling. Det er derfor tydelig at kunstneren har sett på baksiden som en flate hvor han eller hun kunne kjenne seg friere i forhold til forsides bundne uttrykksform.

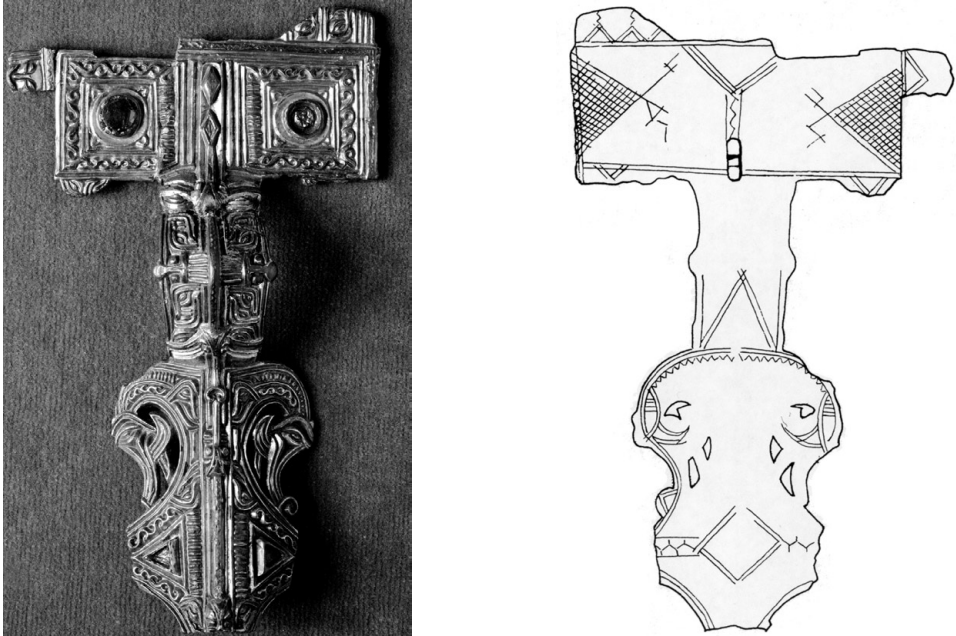
Signe Horn Fuglesang har behandlet en gruppe ristninger fra vikingtid som hun har betegnet som «tidtrøysteristninger». Gruppen består av naturalistiske dyr der

Figur 9. Relieffspenne fra Falkum, Telemark. Nr. 6. Lengde 14,2 cm. Foto: Kulturhistorisk museum. Tegning: Tone Strenger, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.

hjordedyr, hestelignende dyr og hunder dominerer. Til samme kategori hører også skipstevnristingene (Fuglesang 1980:28ff, fig. 10 og 11). I motsetning til folkevandringstidens ristninger er ornamentmotiver sjeldne i vikingtiden.

Selv om materialet fra folkevandringstiden er langt mindre og har færre motiv, passer baksidedekoren på relieffspennene bra med Fuglesangs beskrivelse av vikingtidens graffiti-ristninger. Det gjelder dyrene på Nordheim-spenne, profildyrene på Falkumspenne og skipstevnrissingene(?) på Børtnesspenne. I tillegg kommer den geometriske dekoren på de øvrige spennene i gruppe 2. Dekoren på tankeringen fra Egebø faller også godt inn i denne kategorien og viser at graffiti også har vært laget på andre gjenstandsgrupper og i annet materiale enn spennene (Fig. 15) (Straume 1962: Pl. 14, 16, 17 og 23). Tolkningen av dekoren som graffiti styrkes om man sammenligner forsidens ornamentale motiver med dem på baksiden. Ristingene her består av enkle sikkaklinjer og skraverte flater som står i motsetning til forsidens flettemønster og strenge spiraldekor. Dyrene og maskene der er ut fra sin meningsbærende betydning mer bundet i formen. De forskjellige motivene preges av dette; de er lagt inn i et

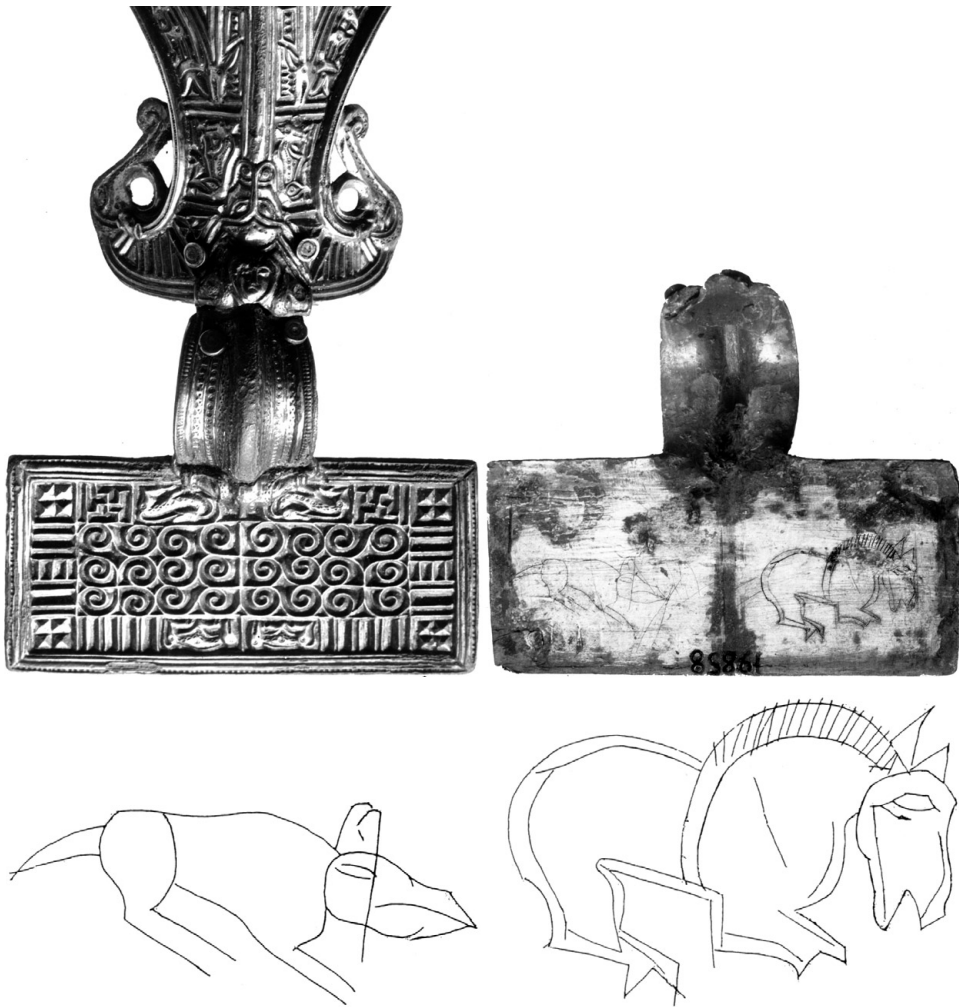
Figur 10. Relieffspenne fra Søvvet, Telemark. Nr. 7. Lengde 11,1 cm. Foto: Ørnulf Hjort, Kulturhistorisk museum, Oslo, Tegning: Tone Strenger, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.

bestemt skjema. Baksideristningene derimot er friere i motivvalg og utførelse og dyrene har et mer individuelt preg. Men grensen mellom slik uformell dekor og den offisielle, symbolske kunsten kan være vanskelig å trekke (le Bon 1995:172, 175f). Et eksempel på dette kan kanskje være den kjente Kårstadiristningen fra Nordfjord (KJ 53).

Det er fristende å anta at det er samme mester eller samme verksted som har utført dekoren på både for- og bakside. Men dette må foreløpig stå som et åpent spørsmål. Ristningene og runene kan like gjerne være sekundære innslag. Disse kan godt, ut fra tekniske forhold, være fra samme tidsrom og endog utført av en og samme hånd. Rammefurene må derimot være formet samtidig med at spennen ble laget. Det samme gjelder nok også for de påloddete plastisk formete Stil I figurene på Haugespennens bakside (nr. 11) (Kristoffersen 2000:Pl. 21).

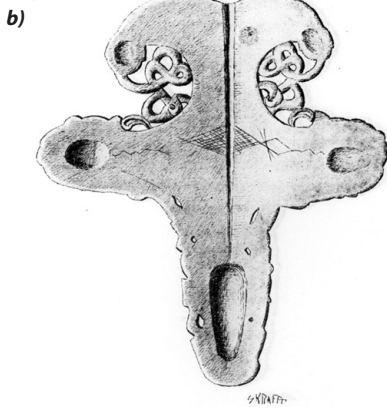
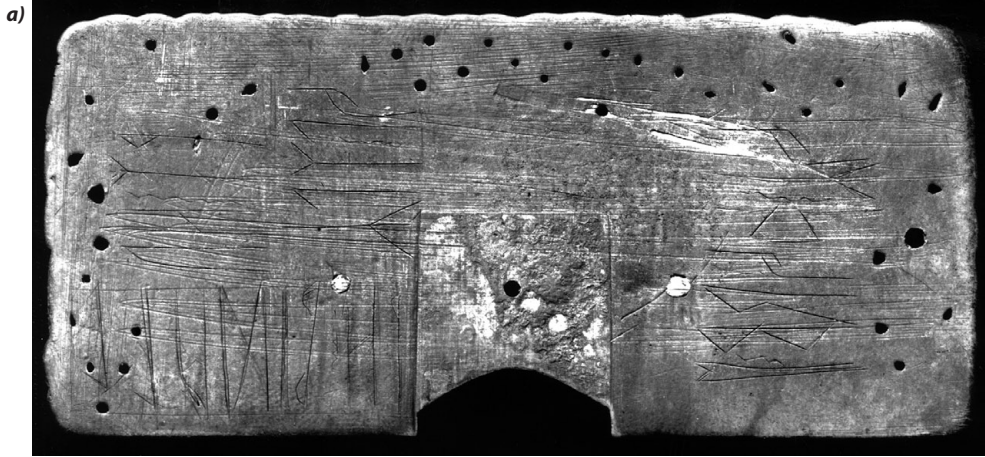
Det er nærliggende å se den rissete graffitidekoren på praktspennene fra folkevandringstiden i et tidsperspektiv. De har sin begynnelse i linjeriss og tremolerstikk på de prangende rosettfiglene med høy nåleholder fra yngre romertid. Skikken fortsetter inn i den følgende perioden med andre mønstre og med tilføyelse av dyrefigurer på tidens praktspenner. Slik graffiti finnes også igjen i vikingtiden, men da på andre gjenstandsgrupper enn draktsmykker.

En analyse av graffiti på en bredere basis enn det materialet som er trukket fram her, vil kunne gi muligheter for å studere variasjonsbredde og tendenser i den offisielle

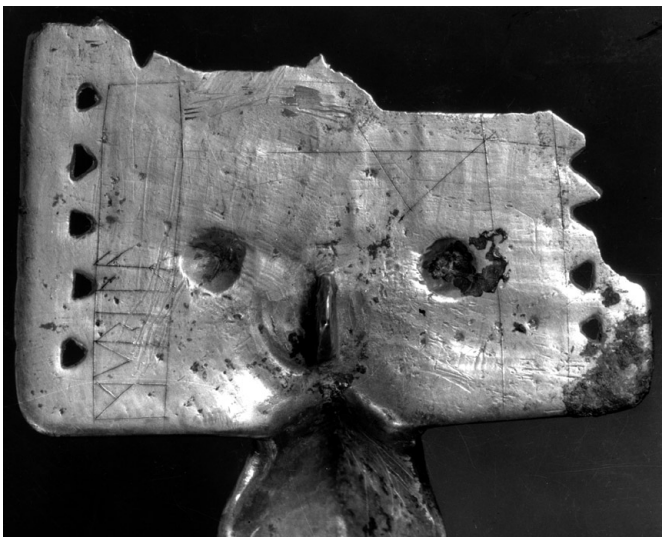
Figur 11. Relieffspenne fra Nordheim, Vestfold. Nr. 3. Platen 6,7 x 3,2 cm. Foto: Erik Irgens Johnsen, Kulturhistorisk museum. Tegning: Fredrik Pettersen 1900 v/ Tone Strenger, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.

kunsten kontra graffiti både i samtid og i forhold til andre tidsperioder. Eksempelvis kan nevnes utformingen av båndfletningen og dyrefigurene på tankeringen fra Enebø og dyrehodene og figurene på spennenes bakside. Disse viser andre sider av tidens kunstuttrykk enn den som er representert på spennenes forside. Dyrefigurene på tankeringen og på Nordheimspennens bakside har en helt annen linjeføring og et helt annet uttrykk og form enn for eksempel heste- og hundefigurer på ristningene fra vikingtid og tidlig middelalder (Fuglesang 1980; Blindheim 1985: Pl. XVII). Det er ikke bare den offisielle kunsten som angir tidens smak og religiøse uttrykk – også graffiti kan gi et bidrag til en bredere kunnskap om symbolbruken hos det øvre sjikt i samfunnet.

Figur 12. a) Baksiden av platen på relieffspennen fra Fonnås, Østerdalen. Nr. 1. Platen 9,8 x 4,5 cm. (Foto: Kulturhistorisk Museum, Universitetet i Oslo).

b) Baksiden av foten (lengde ca. 7,7 cm). (Etter Schetelig 1914).

Figur 13.
Bakside av runespennen fra Bratsberg, Telemark. Nr. 5.
Plate 6,1 cm x 4 cm.
Foto: Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.

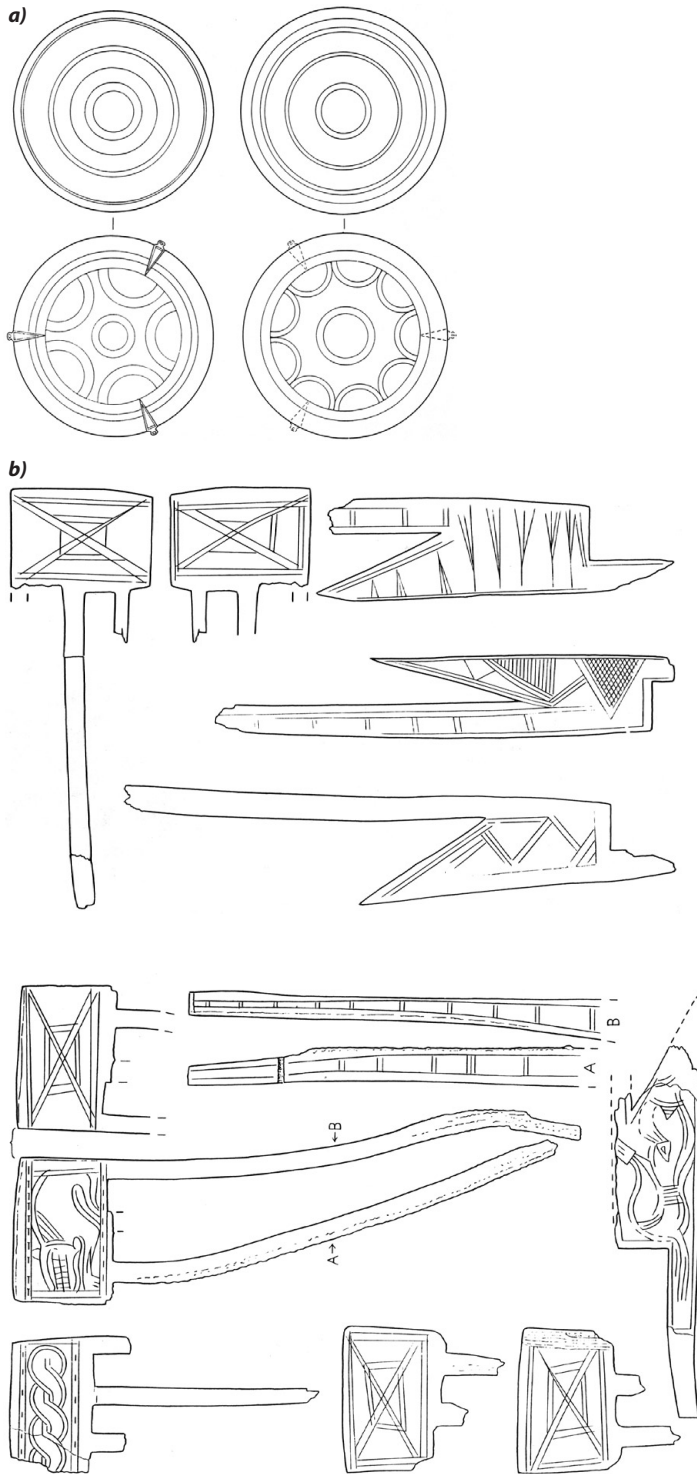
Figur 14. Relieffspenne fra Bøtnes, Buskerud. Nr. 2. Lengde 14-15 cm. Foto: Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.

Norwegische Relieffibeln aus der Völkerwanderungszeit mit eingeritztem Dekor und Runen auf der Rückseite

Zusammenfassung

Der Aufsatz hat zum Ziel einige norwegische Relieffibeln mit eingeritztem Dekor und /oder Runen auf der Rückseite zu präsentieren. Es ist eine Frage, ob diese Verzierung – ähnlich derjenigen auf der Vorderseite – eine meinungstragende Funktion gehabt hat *oder* ob es sich um Graffiti handelt. Der Begriff «Graffiti» ist mit seiner Vielseitigkeit schwer zu definieren.

Liz le Bon hat folgende Definition: «The word ‘graffiti’ is commonly used by archaeologists and art historians to describe images which appear to have been created outside of the constraints of formal art, as the casual art of the common man.» Sie betont jedoch, dass wenn es sich um frühzeitliche Kunstausdrücke dreht, ist es schwer, ja manchmal unmöglich, die Graffiti von der formalen Kunst zu trennen (Le Bon 1995:172).

Figur 15.
Skålvekt (a) av bronse og
«tanking» (b) av tre fra
Evebøgraven i Nordjord.
Målestokk 1:2.
Tegning: Aa. Andersen. Etter:
Straume 1962, Pl. 7, 17-18.

Von der totalen Anzahl Relieffibeln in Norwegen (81) sind 18 mit «Rückseitendekor» registriert (Fundliste S. 185; Sjøvold 1993). Die Fibeln sind gegossen und hinterher bearbeitet. (Hougen 1967, 8 ff) Die Rückseite ist mit einer Feile geputzt worden, oder – was wahrscheinlicher ist – mit einem Wetzstein. Die geritzten Linien und Runen sind mit einem spitzen Gravierstichel ausgeführt oder vielleicht eher mit einem Messer. Zeitlich umfasst dies die ganze Völkerwanderungszeit (D1 – D2), mit dem Hauptgewicht auf dem jüngeren und späteren Teil der Periode.

Der Dekor ist in zwei Hauptgruppen eingeteilt:

Gruppe 1. Rillen an Kopfplatte und Fuss.

Hier folgt der Dekor dem Rahmenwerk der Vorderseite. Die Furchen sind wahrscheinlich mit einem Gravierstichel ausgeführt, teils im Wachs vor dem Giessen, teils als Nachbearbeitung am Silber nach dem Guss (pers. Mitt. A.E. Christensen). Nichts deutet darauf hin, dass die Furchen eine praktische Bedeutung hatten. Dieser «Dekor» ist mit 6 Exemplaren repräsentiert, die meisten aus Westnorwegen. Die trönderische Spange von Dalum (Abb. 7) gehört zu einer ostschwedischen Werkstatttradition und zeigt, dass ein derartiger «Dekor» auch in anderen Werkstattgebieten als dem norwegischen Anwendung fand (Lundström 1992, Abb. 110 - m). Die Fibeln werden auf den letzten Teil der Völkerwanderungszeit datiert (D2b).

Gruppe 2. Eingeritzter Dekor.

Kreisornamente sind auf einem Exemplar vertreten (Nr. 4) (Abb. 8). Der eingeritzte Freihandsdekor auf den übrigen Fibeln besteht aus geometrischen Motiven: Zickzacklinien und schraffierte Drei-eckfelder. Die besten Beispiele sind die beiden Prachtfibeln von Falkum und Søvtedt aus der unteren Telemark (Nr. 6, 7) (Abb. 9, 10). Sie sind fast identisch und sind ohne Zweifel in der gleichen Werkstatt hergestellt, vielleicht vom gleichen Handwerker. Tierfiguren sind auf der Nordheimfibel repräsentiert: galoppierendes Pferd und Hund(?). Sie sind freier ausgeführt als die Tierfiguren der Vorderseite. Die Position der Tiere an der Kopfplatte deutet darauf hin, dass die Fibel mit dem Fuss nach oben getragen wurde (wie Nr. 9). Das Grabmaterial zeugt im Übrigen von Variationen in der Tragweise (Kristoffersen 2000:107f). Die Bügelfibel aus Børtnes (Nr. 2) (Abb. 14) nimmt eine Sonderstellung ein mit Hinblick auf die buchstabenähnlichen Zeichen. Sie können möglicherweise Nachahmungen griechischer und lateinischer Buchstaben sein (Schetelig 1914:61). Die eingeritzten Striche an der Kopfplatte könnten als StevENZEICHNUNGEN gedeutet werden (Fuglesang 1980, Abb. 10 und 12; Blindheim 1985. Taf. XVI) Der Basisdekor wirkt freier und zwangloser neben den traditionsgebundenen, geometrischen Verzierungen und Figuren auf der Vorderseite. Der Rückseitendekor muss am ehesten als Graffiti gedeutet werden.

Runen kommen auf 4 Relieffibeln vor (Nr. 1, 5, 9 und 10), davon zwei in Kombination mit eingeritztem Dekor (Nr. 1, 5) (Abb. 12 und 13). Wo die Deutung einigermaßen sicher ist, wird sie auf den Runenmeister selbst bezogen, entweder auf ihn allein (Bratsberg) (Nr. 5) oder auf den Meister und den Besitzer (Eikeland) (Nr. 9). Kontinentales Material weist Ähnliches auf (Düwel 1998; Martin 1998).

In Skandinavien fusst der Brauch mit eingeritztem Dekor und Runen auf der Rückseite auf einer Tradition der jüngeren römischen Kaiserzeit, wo er auf Rosettenfibeln mit hohem Nadelhalter vorkommt. Die Inschriften haben die gleiche Botschaft wie diejenigen auf den Relieffibeln der Völkerwanderungszeit (Stoklund 1995:319). Es ist eine offene Frage, inwiefern die Inschriften eine magische Funktion gehabt haben. Eine solche Deutung ist von der Art des Gegenstandes und seinem Kontext abhängig (Düwel 1998).

Ein gemeinsames Kennzeichen der Fibeln ist die Placierung des eingeritzten Dekors und der Runen. Sie sind am Nadelhalter der Rosettenfibeln bzw. auf der Rückseite der Reliefsparungen eingeritzt, der einzigen planen Fläche, wo dies möglich ist. Weder die Placierung noch die Motive und auch nicht die Inschriften zeugen von einer kultischen oder magischen Funktion. Die Vorderseite ist von einem Reliefdekor mit einem bestimmten Motivkreis symbolischen Inhalts und innerhalb eines festen Musters übersät. Es verlockt zu der Annahme, dass es der gleiche Meister oder die gleiche Werkstatt ist, welche den Dekor auf der Vorder- und Rückseite der Fibeln ausgeführt hat. Dies muss vorläufig als offene Frage dastehen. Die Ritzungen und Runen können sekundäre Funktionen haben – unabhängig von einander. Die Rahmenfurchen (Gruppe 1) und die aufgelöteten plastischen Figuren auf der Haugefibel (Nr. 1f, Kristoffersen 2000:Pl. 21) hingegen, müssen gleichzeitig mit der Herstellung der Fibeln entstanden sein.

Solche eingeritzten Zeichnungen gibt es auch in anderen Gegenstandskategorien in der älteren Eisenzeit (Abb. 15), jedoch ist es lediglich in der jüngeren römischen Kaiserzeit und in der Völkerwanderungszeit, dass der eingeritzte Dekor auf Trachtfibeln Anwendung fand. Eine Analyse von Graffiti auf breiterer Basis als das hier vorgelegte Material - und mit Ausgangspunkt in anderen Gegenstandskategorien - wird die Vielfalt an Variationen und Tendenzen in der offiziellen Kunst und in den Graffiti, sowohl in diesem Zeitabschnitt, als auch im Verhältnis zu anderen Epochen zeigen können.

Als Beispiel kann die Gestaltung der Bandflechtung und der Tiere auf dem Vexierschloss von Enebø genannt werden, und die Tierköpfe auf der Rückseite des Flügelfeldes (Abb. 9, 10 und 15). Diese zeigen andere Seiten der künstlerischen Ausdrucksform der Zeit als die auf der Vorderseite der Fibeln. Die zwei Tierfiguren auf der Nordheimfibel (Abb. 11) haben eine andere Linienführung und einen ganz anderen Ausdruck als z.B. die Pferde- und Hundefiguren aus der Wikingerzeit und dem frühen Mittelalter (Fuglesang 1980:Abb. 10-11; Blindheim 1985:Taf. XVII). Es

ist nicht nur die offizielle Kunst, die den Geschmack der Zeit und deren religiösen Ausdruck angibt, auch Graffiti können einen Beitrag zur breiteren Kenntnis des Symbolgebrauchs bei den oberen Gesellschaftsschichten liefern.

Takk til Arne Emil Christensen, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, for diskusjoner og hjelp vedrørende tekniske spørsmål. Takk også til Jonas Nordby, runearkivet ved Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, for gjennomsyn av og kommentarer til avsnittet om runeinnskriftene. Amanuensis Edgar Ytteborg, Nasjonalbiblioteket, avdeling Oslo, har oversatt sammendraget til tysk. En særlig takk går til ham.

Funnliste

Liste over norske relieffspenner fra folkevandringstiden med innrisset dekor og runer på baksiden funnet i Norge. Listen gjør ikke krav på å være komplett. Terminologi og dateringer følger stort sett Kristoffersen 2000.

1. Fonnås. Rendalen kommune. (Rendal pgd.), Hedmark. Relieffspenne av sølv. C 8154 (Fig. 12). Platens bakside har spor etter pussing. Naglene hører til de tre innlagte steinene på forsiden. Foten har skraverete trekanten i midtpartiet og sikkaklinjer ut mot sideflikene. Denne dekoren er litt slurvet utført. Platen har fire runerekker. Framsidens dekor er presist utført, et ualminnelig fint håndverk. I nielloborden, sikkakkborden langs midtaksen på bøyle og fot, er det slått inn fordypninger i sølvet; nielloen er fylt inn i fordypningene og etterpusset (medd. A.E. Christensen, Kulturhistorisk museum). Enkeltfunn. Litteratur: Hougen 1967, nr. 23; Sjøvold 1993, N4 m. litt.; KJ 17. Datering: D2 (D2b).
2. Børtnes, Nes kommune. (Nes pgd.), Buskerud. Relieffspenne av sølv. C 1416 (Fig. 14). Rammefurer på plate og fot, langs vingefelt og fliker. Utsparingen av furene er helst utført med gravørstikkel dels før støpingen i voksen og dels etter støpingen i sølvet. I tillegg til rammefurene på platen er det på midtfeltet på begge sider av spiralfestet ristninger (skipsristninger?), særlig tydelige på høyre side. Disse er kraftigere trukket enn de noe mer tilfeldige «stevnlinjene» på motsatt side. Rett over skipsristningene er spor av to «bokstaver». Baksidens plate har innhamrete stifter i sølvet som sannsynligvis er reparasjon. På forsiden sees de som små kuler. Overflaten (støpehuden) har bare spor etter pussing med fil eller bryne på kanten av kantborden. (Oppl. A.E. Christensen). Spennen har 21 uleselige tegn (imitasjon av greske og latinske skriftegn?). De er trolig gjort i voksen. De er nå utydelige (hard restaurering?). Kort nåleholder. Enkeltfunn. Litteratur: Schetelig 1914:61; Hougen 1967, nr. 50; Sjøvold 1993, N6 m. litt. Datering: D2 (D2b).
3. Nordheim, Larvik kommune. (Hedrum pgd.), Vestfold. C19858 (Fig. 11). Relieffspenne av sølv. Nydamstil. Platen har innrisset to dyrefigurer. De to figurene er muligens risset med to forskjellige verktøy (oppl. A.E. Christensen).

- «Hunden» har mer rundbuete linjer enn hesten. Bak hesten er to rissete linjer, det er kanskje dyrets hale. Ellers har platen mange tilfeldige linjer (verktøytspor), særlig foran hesten. Bøylene er på baksiden reparert med en klinkplate som er festet med 4 nagler. De flathamrete naglehodene på forsiden er plastisk utformet: et menneskehode omgitt av to dyrehoder, ett på hver side. Gravfunn. Litteratur: Hougen 1967, nr. 9; Sjøvold 1993, N9 m. litt.; Kristoffersen 2000, F3 m. litt. Datering: D1.
4. Tveitane, Larvik kommune. (Brunlanes pgd.), Vestfold. Relieffspenne av sølv. C 11221 (Fig. 8). På platen er dobbelte passersirkler på hver side av spiralfeste. Foten har tilsvarende dobbeltsirkler på midtpartiet. Forsiden har spor av etterarbeide (graving). Forankringsgropene for nielloen i bordene synes å ha vært gjort i voksen (oppl. A. E. Christensen). Gravfunn. Litteratur: Hougen 1967, nr. 17; Sjøvold 1993, N 12 m. litt.; Kristoffersen 2000: F8 m. litt. Datering: D2a (overgang D1/D2).
 5. Bratsberg, Skien kommune. (Bratsberg pgd.), Telemark. Relieffspenne av sølv. C 26566 (Fig. 13). Baksiden har pusselinjer og en del rissete linjer (graving?) og en runerekke med rammelinjer. På motsatt kortsiden er tilsvarende rammelinjer uten runer. Foten har på den ene siden sikk-sakklinjer fra kantene og inn mot midtten. Enkeltfunn. Litteratur: Hougen & Olsen 1937; Hougen 1967, nr. 67; Sjøvold 1993, N15 m. litt.; Kristoffersen 2000, F10 m. litt.; KJ 16. Nydamstil. Datering: D1.
 6. Falkum, Skien kommune. (Gjerpen pgd.), Telemark. Relieffspenne av sølv. C 21856 (Fig. 9). Innrisset geometrisk linjedekor på plate og fot, innrissete dyrehoder med halslinjer i profil på vingene. Alt er meget presist og fint utført, særlig gjelder det de skraverte trekantfeltene. Nåleholderen er skrapet med et skrapeverktøy. Nåleholderen har et innrisset slangehode. Gravfunn. Litt. Hougen 1967, nr. 20; Sjøvold 1993, N 16 m. litt.; Kristoffersen 2000, F11 m. litt. Datering: D2a (overgang D1/D2).
 7. Søtvet, Skien kommune. (Solum pgd.), Telemark. Relieffspenne av sølv. C 9441 (Fig. 10). Innrisset geometrisk dekor på plate, bøyle og fot, innrissete dyrehode i profil på vingene. Mønsteret står nær det på Falkumspennen, men det er ikke så variert og så presist utført som på Falkumspennen. Noen av linjene, f. eks. sikk-sakklinjen midt på hodeplaten, er kraftigere skåret enn andre linjer, men det er trolig brukt samme verktøy (spissen av en kniv?). Gravfunn. Litteratur: Hougen 1967, nr. 21; Sjøvold 1993 N17 m. litt.; Kristoffersen 2000: F12 m. litt. Datering: D2a (overgang D1/D2).
 8. Tygsland, Marnardal kommune. (Bjelland pgd.), Vest-Agder. NM K DCCCXXXIV, København. Relieffspenne av bronse. Svake rester av innrissete linjer på platen. Oppl. Ulla Lund Hansen, København. Dobbelgrav. Litteratur: Hougen 1967, nr. 41; Sjøvold 1993, N28 m. litt.; Kristoffersen 2000, F16 m. litt. Datering: D2 (D2b).

9. Eikeland, Time kommune. (Time pgd.), Rogaland. Relieffspenne av bronse. S 9181g. Runerekke på platen. Gravfunn. Litteratur: Myhre 1965, Liestøl 1965; Hougen 1967, nr. 77; Sjøvold 1993, N30; Kristoffersen 2000, F45 m. litt.; KJ 17a. Datering: D2b.
10. Tu, Klepp kommune. (Tu pgd.), Rogaland. Relieffspenne av sølv. C 21407. Deponert i Arkeologisk Museum Stavanger. Foten er reparert og har en rest av en sølvplate festet med nagler. På denne er en ufullstendig runerekke. Slitasjespor. Gravfunn. Litteratur: Sjøvold 1993, N48 m. litt.; Kristoffersen 2000: F 49 m. litt.; KJ 15. Datering: D1; graven D2.
11. Hauge, Klepp kommune. (Klepp pgd.), Rogaland. Relieffspenne av sølv. B 4000a. Plastiske dyrefigurer på nålefeste og på bøylen og fotens for- og bakside. Litteratur: Magnus 1975; Sjøvold 1993, N34 m. litt.; Kristoffersen 2000, F48 m. litt. Datering: D2b.
12. Ukjent sted. Jæren. Relieffspenne av sølv. B 3045 (Fig. 2). Innenfor rammen på platen er innrisset sikksakklinjer med staver. Enkeltfunn. Litteratur: Hougen 1967, fig. 36; Sjøvold 1993, N39 m. litt. Datering: D2b.
13. Indre Arna, Haus kommune. (Haus pgd.), Hordaland. Relieffspenne av sølv B 564 (Fig. 6). Rammeverk på platen er markert med innrisset, skravert bånd. Gravfunn. Litteratur: Rygh 1885, nr. 262b; Hougen 1967, nr. 47; Sjøvold 1993, N51; Kristoffersen 2000: F77 m. litt. Datering: D2b.
14. Skjervum, Vik kommune. (Vik pgd.), Sogn og Fjordane. Relieffspenne av sølv. B 8830a. «Slitte rester av innrisset (rute?)mønster på platen.» Gravfunn. Litteratur: Bergens Museums Årbok. 1936-37, 23, nr. 40. Hougen 1967, nr. 71; Sjøvold 1993 N58 m. litt.; Kristoffersen 2000, F 82 m. litt. Datering: D2 (Kristoffersen: D2a).
15. Kvåle, Sogndal kommune. (Sogndal pgd.), Sogn og Fjordane. B 6516 (Fig. 4). Rammefure på platen. Kort nåleholder. Gravfunn. Litteratur: Hougen 1967, fig. 42; Kristoffersen 2000: F85 m. litt. Datering: D2b.
16. Sørheim, Luster kommune. (Luster pgd.), Sogn og Fjordane. Relieffspenne av sølv. B 3720 (Fig. 5). Enkeltfunn. Rammefurer på plate og fot. Kort nåleholder. Litteratur: Sjøvold 1993, N59 m. litt.; Kristoffersen 2000, F88 m. litt. Datering: D2b.
17. Sandal, Jølster kommune. (Jølster pgd.), Sogn og Fjordane. Relieffspenne av sølv. B 6656 (Fig. 3). Gravfunn. Kraftig trukne furer på plate, bøylen og fot. Kort nåleholder. Litteratur: Hougen 1967, fig. 48; Sjøvold 1993, N57 m. litt.; Kristoffersen 2000, F90 m. litt. Datering: D2b.
18. Dalum, Sparbu kommune. (Sparbu pgd.), Nord-Trøndelag. Relieffspenne av sølv. C 4816 (Fig. 7). Platen og foten har rammefurer. Rissete sikksakklinjer med staver. På begge sider av bøylen samt på foten er flathamrete reparasjonsplater festet med nagler. Det er utført i gammel tid. På den ene sidefliken er påsatt en plate i nyere tid (forsterkning utført i museet?). Kort nåleholder. Gravfunn. Litteratur: Rygh 1885, nr. 252. Hougen 1967, nr. 52, Sjøvold 1993, N67 m. litt. Datering: D2b.

Litteratur

- Blindeheim, M. 1985: *Graffiti in Norwegian Stave Churches c. 1150 – c. 1350*. Medieval Art in Norway. Oslo.
- Bon, L. le 1995. Ancient Ship graffiti: Symbol and Context. I: Crumlin-Pedersen, O. & Thye, B.M. (red.) *The Ship as Symbol in Prehistoric and Medieval Scandinavia*. Papers from an International Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 5th-7th May 1994. Publications from the National Museum. Studies in Archaeology & History vol. 1, s. 172-178. Copenhagen.
- Düwel, K. 1998. Frühe Schriftkultur bei den Barbaren. Germanische Runen, lateinische Innschriften. I: *Die Alamannen*. Begleitband zur Ausstellung «Die Alamannen» 3. Auflage, s. 491-498. Stuttgart.
- Fuglesang, Horn S. 1980: Vikingtidens ristninger - Dekorasjonsteknikk, skisse og tidtrøyte. I: Hjelvik, S. D. & Mikkelsen, E. (red.) *Ristninger i forhistorie og middelalder*. Det norske arkeologimøtet symposium, Voksenåsen, 1979. Varia 1, s. 19-38. Oslo.
- Hedeager, L. 2004. Dyr og andre mennesker – mennesker og andre dyr. I: Andrén, A., Jennbert, K. & Raudvere, K. (red.) *Ordning mot kaos – studier av nordisk førkristen kosmologi. Vågar till Midgård 4*, s. 223-256. Lund.
- Hougen, B. & Olsen, M. 1937. Runespennen fra Bratsberg i Gjerpen. *Viking I*:53-74.
- Hougen, B. 1967. *The Migration Style of Ornament in Norway*. Second Edition. Oslo.
- Krause, W. & Jankuhn, H. 1966. *Die Runeninschriften im älteren Futhark*. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philosophisch – Historische Klasse. Dritte Folge, Nr. 65. Göttingen.
- KJ = Krause, W & Jankuhn, H. 1966.
- Kristoffersen, S., 2000. *Sverd og spenne. Dyreornamentikk og sosial kontekst*. Studia Humanitas Bergensia 13. Bergen.
- Liestøl, A. 1965: Runeinskripta på Eikelandspenna. *Frå haug ok heidni*, 1965(4):151-179.
- Lund Hansen, U. 1995. *Himlingøje – Seeland – Europa. Ein Gräberfeld der jüngeren römischen Kaiserzeit, seine Bedeutung und internationale Beziehungen*. Nordiske fortidsminder, serie B, Band 13. København.
- Lundström, A. 1972. Relief Brooches. Introduction to form-element and variation. I: Holmqvist, W. (red.) *Excavations at Helgö IV, Workshop Part I*, s. 132-230. Stockholm.
- Martin, M. 1998. Schrift aus dem Norden, Runen in den Alamannia – archäologisch betrachtet. I: Fuchs, K.H. (red.) *Die Alamannen*. Begleitband zur Ausstellung «Die Alamannen». 3. Auflage, s. 499-502. Stuttgart.
- Myhre, B. 1966. Et gravfunn fra Eikeland i Time. *Stavanger museum Årbok 1965*:59-78.
- Nissen Meyer, E. 1935. Relieffspenner i Norden. *Bergen Museums Årbok 1934. Historisk – antikvarisk rekke nr. 4*:1-125.
- Rygh, O. 1885. *Norske Oldsager*. Christiania.
- Schetelig, H. 1914. *Arkeologiske tidsbestemmelser av ældre norske runeindskrifter*. Norges indskrifter med de ældre runer. III. Kristiania.
- Sjøvold, Th. 1993. *The Scandinavian Relief Brooches of the Migration Period. An Attempt at a new classification*. Norske Oldfunn XV, Oslo.
- Stoklund, M. 1995. Die Runen der römischen Kaiserzeit. I: Lund Hansen, U. (red.) *Himlingøje – Seeland – Europa. Ein Gräberfeld der jüngeren römischen Kaiserzeit, seine Bedeutung und internationale Beziehungen*. Nordiske fortidsminder, serie B, Band 13, s. 317-346. København.
- Straume, E. 1962: *Nordfjord i eldre jernalder*. Årbok for Universitetet i Bergen. Humanistisk serie 1961, No. 4. Bergen.